

Даринка Гортан-Премк

О ЛЕКСИЧКОЈ СИНОНИМИЈИ

1. Тема овога рада није теорија синонимије¹, већ сама синонимија. И зато ћемо наместо увода дати нашу дефиницију појма о коме говоримо, додуше нешто ширу.

2. Синоними су лексеме које у своме семантичком садржају имају исту архисему (појмовну вредност) и бар једну исту сему или више истих сема (семантичких елемената реализације). А то значи да су синоними речи сличне или исте референцијалне вредности². Речи сличне референцијалне вредности, уз могућу разлику у погледу експресивне и употребне немаркираности/маркираности образују синонимске редове, а речи исте референцијалне вредности и исте експресивне и употребне немаркираности/маркираности образују синонимске низове.³ Прве су делимични, релативни синоними (нпр. *лице, њушка, фаца и кашика, жлица*), друге су идентични, апсолутни синоними (нпр. *домовина, отаџбина и кућа, дом, бар што се тиче одређених социоеката*).

Наше одређивање синонима није у супротности са схватањем синонимије као поретка речи у антитези (као *млак, топао, врућ, врео*)⁴, већ је ово само покушај одређивања синонима као самосталних лексичких јединица одређивањем њихових семантичких садржаја и несамосталних семантичких елемената у тим садржајима (архисема и сема). А семан-

---

¹ Исп. преглед различитих схватања синонимије у раду Јелке Матијашевић, *О синонимији и синонимима, Лексикографија и лексикологија*, Зборник реферата, Београд – Нови Сад, 1982, 115–130.

² Референцију схватамо као денотацију и сигнификацију узете заједно.

³ Синонимски низ и синонимски ред терминолошки разликујемо. Исп. Д. Г. Премк, *Синонимски низ у лексикографској дефиницији*, Научни састанак слаvista у Вукове дане, књ. 12, Београд – Нови Сад, 1982, 45–50.

⁴ Исп. А. А. Багрина, *Синонимические отношения в лексике и словарная статья*, Современная русская лексикография 1980, АН СССР, Ленинград, 1981, 54–61; исп. и наведена литературу.

тичку градуираност и неку врсту антонимичности синонима разумемо као последицу различитости сема нижег ранга у семантичким садржајима лексема с истом архисемом (у синонимском реду *хладан*, *млак*, *топао*, *врућ*, *врео* све лексеме имају исту архисему *који је каквог температурног својства*, а различите су им семе нижега ранга)⁵. И још нешто о параметрима за одређивање синонимије. Лексичко слагање и заменљивост као параметре за утврђивање синонима узимамо као помоћно, а не основно средство зато што лексичко слагање разумемо као последицу компатибилности двају лексичких садржаја (придев *хладан* у значењу *који је ниске температуре* компатибилан је са речју *јело*, али не и са речју *дочек*; у синтагми *хладан дочек* придев *хладан* реализује се у другоме значењу) и зато што заменљивост схватамо као компатибилност двеју лексема, или више њих, са ширим текстом.

3. Ово о синонимима што се семантичког садржаја тиче. Међутим, за одређивање синонима потребно је још нешто. То нешто је утврђивање позиције, ранга који свака од посматраних лексема заузима у лексичком систему. А позиција у лексичком систему детерминисана је творбеним типом лексеме, типом значења и местом његове реализације.

4. Све речи у језику делимо на примарне, просте и секундарне, изведене. (О сложеницама, композитама нећемо овога пута говорити). Примарне речи су оне код којих је однос знака према ономе што означавају, према референту директан, непосредан. Секундарне су речи оне код којих је однос знака према ономе што означавају индиректан, посредан, а посредници су у том односу два референта, апстрактна, неконкретизирана: референт речи која им је у творбеној основи и опште референцијално семантичко-категоријално значење творбеног форманта; нпр. *извиђач* у референцијалној анализи даје *апстрактан појам радње* + *општи појам вршиоца радње*. Једнореферентност и двореферентност има за последицу унеколико различит семантички садржај једних и других речи, различит по броју, типу и продуктивности семантичких компонената. Велики описни речници за то пружају доказе: у њима су примарне речи дате са богатом полисемантичком структуром, са великим бројем значења, а секундарне са полисемантичком структуром често више него скромном. Изузетак од овога су речи типа *белка*, чија су различита значења као *животиња беле боје*, затим *биљка беле боје*, па *беличасто воће*, па *жена светлоплаве косе*, па *сребрн новац*, *сребрњак* и др. добијена не полисемантичком дисперзијом, већ понављањем једног истог творбеног модела.

⁵ Из прагматичних разлога у архисему укључили смо и грамему.

Рекли смо да су секундарне речи двореферентне. Двореферентне су, али не све. Речи субјективне оцене (деминутиви, хипокористици, аугментативи, пејоративи и експресиви типа *момчина*, *Николетина*), као и оне моционе (*другарица*, *професорка*) једнореферентне су, и оне у своме семантичком садржају имају целокупан семантички садржај речи која им је у творбеној основи. Нпр. у резултату творбене анализе деминутива *кућица* не видимо два различита референта, већ један референт *кућа*, само модификован, конкретизован *мала кућа*, или боље рећи *некаква кућа*.⁶

5. А сад нешто о типу значења, о типу семантичке реализације. По типу значење може бити примарно, основно и секундарно, пренесено. У основним значењима однос номинационе јединице и онога што јој је у семантичком садржају директан је (оваква се значења зову номинациона); у секундарним значењима однос номинационе јединице према ономе што јој је у семантичком садржају индиректан је; посредници у томе су семантички елементи основног значења (или кога другог примарног за посматрано) који су мотивациони фокуси за развитак овог новог секундарног значења. Нпр. секундарне семантичке реализације лексеме *глава* у Речнику САНУ дефинисане су као *заобљени*, *задебљани*, *проширени крај или део предмета* (глава клина, глава бедрене кости), или као *цваст лоптастог облика или лоптасто увијено лишће неких биљака* (глава купуса, глава кеља), или као *задебљани део чокота винове лозе, крља, гица; задебљање на обрезаном делу стабла из којег избијају ластари* (глава чокота, глава лозе), или као *горњи део гудачких и неких жичаних инструмената у којем су чивије за затезање жица* (глава гусала), као и многа друга мотивисана су једном семантичком компонентом из семантичког садржаја основног значења – *округласт*, *проширени*, а у последњем случају и компонентом – *горњи*.

6. Основна и секундарна значења разликују се по семантичкој позицији као месту своје реализације. Основна значења реализују се у слободној семантичкој позицији, слободној и што се лексичког слагања тиче и што се синтаксичке функције тиче. Секундарна значења реализују се у више или мање одређеној позицији, односно у позицији са семантичким и синтаксичким детерминатором. Нпр. наведена секундарна значења лексеме *глава* могу се реализовати само у контексту у коме бар једна од лексема упућује на појам који се секундарно номинира *глава*;

⁶ Исп. Д. Г. Премк, *О семантичком односу деривата према творбеној основи*, Научни састанак слависта у Вукове дане, књ. 16, Београд – Нови Сад, 1987, 101–107.

тако се лексема *глава* у значењу *горњи део гудачких инструмената* не може употребити без семантичког детерминатора и у слободној синтаксичкој функцији, као што је функција недетерминисаног субјекта + *глава се сломила*, + *глава се држи на левој страни груди*.⁷

Вратимо се синонимима. Говорићемо о идентичним, апсолутним синонимима. Сведимо њихову дефиницију. Идентични синоними су лексеме које у своме семантичком садржају имају исту архисему и велики број истих сема нижега ранга (дакле, које имају исту референцијалну вредност), које имају исту експресивну и употребну вредност и које у лексичком систему заузимају исту позицију, имају исти ранг.

8. Анализирали смо грађу из великих дескриптивних речника словенских, као и неких других европских језика, пре свега грађу из Речника САНУ, и дошли смо до одређених закључака, који преведени с лексикографског на лексиколошки ниво доводе до следећих трију поставки.

9. Прва се односи на основна значења. У основним семантичким реализацијама односно у номинационим значењима лексеме, по правилу, не ступају у апсолутне синонимске односе. Тако апсолутне, идентичне синониме немају у својим основним значењима просте, основне речи (једнореферентне речи), као *глава*, *нога*, *језик*, *бол*, *земља*, *дрво*. Случајеви апсолутног синонимског односа *кућа* – *дом* настали су као последица, неочекивана и непредвидива, неких семантичких процеса везаних за појединачне речи, а не као резултат, могућ и предвидив, каквог општег процеса у лексичком систему. Ово, свакако, не значи да ове речи у овим реализацијама не могу имати делимичне, релативне синониме, да не могу бити чланови синонимских редова; оне могу бити чланови редова, оне у њима заузимају увек место доминанте, а сви други чланови су у маркираној, нижој лексичкој позицији; исп. *глава*, *тиква*, *тинтара*.

Изведене речи, деривати субјективне оцене и моциони (једнореферентни деривати и једни и други), као *зубић*, *професорка*, такође у основним значењима немају апсолутне синониме; случајеве као *зубић* – *зупчић* и *професорка* – *професорица* сматрамо дублетима, а не синонимима; напомињемо да се овакви случајеви називају и граматичким синонимима.

Затим, апсолутне синониме немају двореферентни деривати (а то су све друге изведенице) који у своме семантичком садржају имају готово целокупан семантички садржај речи која им је у творбеној основи, као *извиђач*, *млекар*, *четкар*, *гладан*, *сестрин*. Случајеви типа *зубар* – *ден-*

⁷ Исп. Д. Г. Премк, *О неким моделима метафоричне полисемантичке дисперзије*, Научни састанак слависта у Вукове дане, књ. 20, Београд – Нови Сад, 1991, 251–259.

тист резултат су индивидуалног, а не општег процеса – преласка једног термина, једне речи из специјалног у општи лексички фонд.

10. Једино двореферентни деривати који у своје семантичком садржају имају само једну семантичку компоненту (или само две три семантичке компоненте нижега ранга) из семантичког садржаја речи која им је у творбеној основи могу у основним значењима ступати у апсолутне синонимске односе међу собом или са другим типовима речи. Нпр. *отацбина – домовина, змијаст – кривудава – вијугав, муњати – јурити, муњевит – изненадан – неочекиван, муњен – луцкаст.*

У оваквим синонимским низовима веома често лексема која је дериват овога метафоричног типа има неравноправан, нижи лексички статус у односу на лексеме с којима ступа у синонимију. Нижи лексички статус проистиче из семантичких разлога. Наиме, код ових деривата (као што су *муњати, муњевит* и сл.) семантичка компонента пренета из творбене основе и метафорички транспонована постаје доминантно семантичко обележје, али опште, а не индивидуално, конкретизовано, што доводи до тога да је њихова номинациона функција мање вредности, мање самостална. А то значи да је за реализацију њихових и основних значења потребна семантичка позиција слична оној која је услов за реализацију секундарних значења свих лексема, тј. потребна је неке врсте семантичка позиција са семантичким и синтаксичким детерминатором. Тако је за реализацију основног значења придев *муњевит* (*неочекиван, изненадан*) потребан именички детерминатор, *муњевит напад, муњевит сукоб*. И даље, ово значи да су синонимски односи у које ступају овакви деривати често на граници између апсолутне и релативне синонимије.

11. Друга је поставка везана за секундарна значења. У секундарним семантичким реализацијама готово све лексеме, и основне и изведене, могу ступати у апсолутне синонимске односе. Нпр. лексема *мутити* у једној секундарној реализацији остварује садржај *тајно радити што недозвољено, сумњиво, мућкати; тајно смерати, ковати, сновати; тајним радом штетити некоме, роварити*, опет реализованим секундарно. Апсолутност ове синонимичности није само у идентичности семантичких садржаја већ и у идентичности експресивне маркираности негативним односом лица које говори према семантичком садржају, у идентичности употребне сфере, тј. у везаности ових реализација за говорни језик исте говорне средине, као и у идентичности места ових лексема у лексичком систему. Све се оне реализују у семантичким позицијама с детерминатором. Исп. пример: Лако ћемо ми накрај с младићима... главно је да нам више разни Павловићи не муте по вароши (Б. Ђопић). Овде се у функцији семантичког детерминатора јавља одредба *по вароши*, мада у

истој функцији садејствују и друге лексеме у контексту, а функцију синтаксичког детерминатора представља факултативност, необавезност исказивања објекта.

Или – лексеме *звоно*, *кошара*, *корпа* у једноме од својих секундарних значења имају исти семантички садржај *защититни део за руку на флорету или мачу*, тј. ступају у однос апсолутне синонимије. А за остваривање овога садржаја свима трима лексемама услов је семантичка позиција са семантичким и синтаксичким детерминатором *мач*, *сабља*, *флорет*; нпр. *сабља* са *корпом* од *плеха*; *флорет* се састоји од *оштрице*, *звона* (*кошаре*), *машице* и *јастучића*. Или – лексеме *венац* и *ланац* у једној од својих секундарних реализација остварују значења *низ међусобно повезаних планинских висова* у позицији са истим придевским детерминатором *планински* или именичким *планина*, *гора* (*планински венац*, *венац високих гора*). Или – лексема *нос* и *кљун* секундарно реализују значења *заоштрени крај предњег дела чамаца, брода и др. пловних објеката, прамац*. И оне су у овоме значењу апсолутно синонимичне: исти им је семантички садржај, иста им је прагматична вредност и иста им је несамостална семантичка позиција. И даље. Ове лексеме у овоме значењу ступају у синонимски однос са речју *прамац*, али сада је то однос релативне синонимије. Релативност тог односа је у неједнакој семантичкој позицији у којој се он реализује. Наиме, за реч *прамац* ово је номинационо значење и слободно се реализује само уз речи *брод*, *чамац* и сл. Неједнака семантичка позиција има за последицу непотпуну могућност заменљивости лексема у тексту. Исп. пример: Чујем да Дунавом плове мине. Опасно је прамцем налетети на мину; у њему се реч *прамац* не може заменити само речима *кљун* или *нос*, већ само синтаagmaма *кљун брода*, *нос чамаца*.

Ова везаност реализације секундарних значења за неслободну семантичку позицију, за семантичку позицију са детерминатором значи и обавезну везаност апсолутне синонимије на нивоу секундарних значења за неслободну семантичку позицију. Из овога разлога чини нам се оправданим разликовање апсолутне синонимије на нивоу номинационих значења од оне на нивоу секундарних. Прву бисмо назвали номинационом апсолутном синонимијом, а другу секундарном апсолутном синонимијом.

12. Једино у два случаја лексеме у секундарним семантичким реализацијама не успостављају односе апсолутне синонимије. Први је случај са лексемама чија је полисемантичка структура састављена од различитих значења добијених понављањем истог творбеног модела, заправо од значења која су сва примарна, а накнадно су, по лексикографској традицији, повезана на основу заједничке семантичке компоненте, као што

смо видели код лексеме *белка*. Други је случај код секундарних реализација добијених тзв. регуларном полисемијом, тј. метонимијском полисемијом која захтева све чланове једне лексичко-семантичке групе речи; нпр. *насељени пункт (град, село и сл.) – становници тога пункта, посуда – количина која стане у ту посуду* и др.; ово је и разумљиво с обзиром на то да метонимијска дисперзија не мења компоненте семантичког садржаја већ само мутира архисему.

13. Трећа се више напомена него поставка односи на релативну синонимију. У релативне синонимске односе могу ступати све лексеме. А релативност тог односа може бити било у делимичној идентичности семантичких садржаја (као у синонимском реду *топао – врућ – врео*), било у разлици у погледу немаркираности/маркираности експресивне и употребне вредности (као у реду *лице – фаца – њушка* или у паровима *кашика – жлица, прозор – пенџер* и др. на различите начине неједнаким у погледу прагматичних својстава), било у разлици позиција потребних за реализацију (као у односу лексема *кљун* и *нос* према лексеми *прамац*), било у релативности свих ових елемената.

14. На основу анализе обрада бројних полисемантичких структура појединих лексема у великим описним речницима рекло би се да је успостављање синонимског односа једне лексеме у секундарној реализацији према другој у основној веома често, заправо то су најчешћи случајеви релативне синонимије. И то је нормално и очекивано јер секундарна номинација није само именовање неименованог појма већ, и чешће од тога, именовање, давање другог имена у језику већ именованом појму.

15. И као крај. Из ових поставки следи закључак; лексичка синонимија је секундарни лексички систем настао, регуларно и пре свега, у процесу полисемије и једнога типа деривације односно у процесу секундарне номинације.

Darinka Gortan-Premk

ON LEXICAL SYNONYMY

Summary

Synonyms are words having the identical arhisema (conceptual value) and at least one or more identical seme in common (semantic elements of realization), which altogether means synonyms are words of similar or identical reference value.

The words bearing similar reference values are partial, relative synonyms. Words bearing the same reference value are identical, absolute synonyms. The former are predominant as opposed to the latter. Namely, in basic semantic lexeme realizations, they do not, as a rule, have synonymic relations (the words like *glava*, *noga*, *bol*, *drvo*, *mlekar*, *gladan*, *sestrin* and so forth, do not have absolute synonyms with regards to their basic meaning); when dealing with secondary semantic realizations, all lexemes can establish absolute synonymic relations (e.g. *kljun – nos* meaning *pramac*). All lexemes, however, can form relative synonymical relations.